

SECTION

3

OKASA MMARA

ɔKASA DWUMADIE

ɔkasa Mmara

NNIANIMU

Asəmfua biara firi asəmfuakuo bi mu. ɔfa yi mu, yəbesua biribi afa nsəmfuakuo akəsəe a ənonom ne edin, edin nkyerəkyerəmu, adeyə ne ɔkyerəfō. Se wote nsəmfuakuo ase a, ətumi ma wohunu asəmfua biara dwumadie.

Adesua yi bəkə awiees no, na adesuafō no tumi:

- i. Kyekyə edin mu kə edin ahodoō mu (se ebia, dinpa, dinhunu, edin a yənhunu, edin a yəhunu, ne dee əkeka ho).
- ii. Kyekyə edin nkyerəkyerəmu mu kə edin nkyerəkyerəmu ahodoō mu (se ebia, oyikyerə nkyerəkyerəmu, akontabudee nkyerəkyerə ne sukyere nkyerəkyerəmu) na wəde aye ɔkasamu ahodoō.
- iii. Kyekyə adeyə mu kə fa-ɔyətia, amfa-ɔyətia ne fa-ɔyətia mmienu.
- iv. Kyekyə ɔkyerəfō mu kə ɔkyerəfō ahodoō mu (se ebia, yəbea, beaeə, əbere, anooden, dodoō, ampayə/akyinnyegyee).

Adwempə Ahodoō

Edin yə ahyensodee a yede ma adee biara. Yəbetumi akyekyə edin mu akə dinpa, dinhunu, edin a yəhunu ne edin a yənhunu. Akontabudee yə nkyerəkyerəmu a yede ma edin a yətumi kan anaa edin a yede akontabudee toto ho a eyə yie. Sukyerə nkyerəkyerəmu nso kyerəkyerə sədee edin bi si tee pətee. Nkasaəe nkyerəkyerəmu yə nkyerəkyerəmu a əba edin a əkyerəkyerə mu no akyi. Adeyə yə asəmfua anaa nsəmfua a əkyerə dee ɔyəfō bi reyə anaa tebea a obi wom. Adeyə ahodoō mmienza nonom ne fa-ɔyətia, amfa-ɔyətia ne fa-ɔyətia mmienu. ɔkyerəfō kyerəkyerə adeyə, edin nkyerəkyerəmu enna ɔkyerəfō foforə mu. Yətumi kyekyə ɔkyerəfō mu kə akuo ahodoō mu se ebia, yəbea kyerəfō, beaeə kyerəfō, əbere kyerəfō, dodoō kyerəfō, anooden kyerəfō ne ampayə/akyinnyegyee kyerəfō.

ADESUA YI MU NSENTITIRE

Montena akuakuo na ma wɔntwεrε nneεma edu a εwɔ sukuu dan no mu ne deε enni sukuu dan no mu edin. Afei, twεrε nsεmfua mmienε a εfa *atenka* a wonyaa wɔ abɔnten ne wo sukuu dan mu no ka deε woatwεrε dada no ho. Nneεma a wo kuo no twεrεεε no ne deε akuo afoforɔ no nso twεrεεε no yε adekorɔ anaa?

Σdeεn ne edin?

Edin yε ahyεnsodeε a yede ma onipa, beaεε, mmoa anaa adeε bi. Edin no bi nso yε adwenkyerε, tebea anaa atenka bi.

Edin ahodoɔ

Din pa

Din pa yε edin a yede ma onipa, beaεε anaa adeε pɔtε bi a εyε ɔbɔadeεε-nsaanodwuma anaa ɔdasani-nsaanodwuma. Yede atwerεdeε akεsεε na εhyε dinpa ase a εmfa ho ne beaεε a εhyε wɔ ɔkasamu bi mu. Nhweεsɔɔ ahodoɔ no mu bi na εdidi soɔ yi:

Nnipa din: Kyei, Fosu, Esinam, Adole, Iddrisu, Wakil, Kofi, Akuba, Yeboa, ne deε εkeka ho.

Mmeaεε din: Afadjato, Accra, Winneba, Tamale, Nungua, Homase, Asuoho-Ankaase ne deε εkeka ho.

Enna a εwɔ nnawɔtwe mu din: Kwasiada, Edwoada, Benada, Wukuada, ne deε εkeka ho.

Abosome a εwɔ afe mu din: Oforisuo, Kotoniimma, Ayewohomumɔ, Osannaa, Ahinime, Openimma ne deε εkeka ho.

Nnwumakuo ahodoɔ din: Okomfo Anɔkye Ayaresabea, Jubilee House, University of Education, ne deε εkeka ho.

Asuo ahodoɔ edin: Asuo Pra, Asuo Firaw, Asuo Densu, Asuo Ankonbra, ne deε εkeka ho.

Dinhunu

Yei yε edin a yede ma ‘nneεma ahodoɔ’ bi a εnyε titire, tebea, atenka anaa nneyεε bi. Yemfa atwerεdeε kεsεε nni dinhunu biara ekan gye sε edi ɔkasamu bi anim. Yetumi de oyikyerε, akontabudeε anaa edin nkyerεkyerεmu bata ho. Echo nhweεsɔɔ no mu bi ne pεn, nwoma, pεnsere, efie, εdan, apataa, εtoa, gyaade, sekan.

Edin a yɛnhunu

Yei yε nsɛmfua a ɛda nsusuiε bi anaa adeε bi a yɛmfa yɛn ani nhunu adi. Yei gyina hɔ ma nneɛma bi a yɛnhunu na yesɔ mu nso a εnyɛ yie. Ettaa kyerekyere nkatedee, nsusuiε ne atenka. Yei ho nhwɛsɔɔ no mu bi ne anigyeε, ɔdɔ, awerehɔɔ, εyadie, nokore, nyansa, ne dee ekeka ho.

Edin a yɛhunu

Yei yε edin a yɛde ma nneɛma a yɛhunu na yesɔ mu nso a εyε yie. Yeinom yε nneɛma a atwa yɛn ho ahyia wɔ asase yi so a yɛhunu. Yei yε nneɛma a yetumi. Yei ho nhwɛsɔɔ no mu bi ne εboɔ εpono, mpa, nsuo, dɔtεε, sankuo, twene, esono, ne dee ekeka ho.

Dwumadie 1

Kyekyε edin ahodoɔ a ɛdidi soɔ yi mu kɔ dinpa, dinhunu, edin a yɛhunu ne edin a yɛnhunu. Kyerε senti a woyεε no saa.

- i. ɔkyerεkyerefɔɔ
- ii. εpono
- iii. ɔdɔ
- iv. Araba
- v. Adu
- vi. anigyeε
- vii. nkabom
- viii. akonnwa
- ix. mframa
- x. εboɔ

Dwumadie 2

- i. Kyekyε adesuafoɔ no mu akuakuo na ma wɔnkyere edin ahodoɔ a εwɔ abasɛm a εwɔ εfam hɔ no mu.

- ii. Kyekyε edin ahodoč a wonyaeč no mu kč edin akuo ahodoč enan a εwč εfam hč no mu:
edin a yεhunu	dinhunu	dinpa	edin a yεnhun
- iii. Fa edin ahodoč a wohunuič no mu biara yε əkasamu tiawa se ebia. Me **mpaboa** no sua.

Me Kurom Dwa mu Mpasatuo

Beaee bi wč me kurom a εhč ye bagyabagya a yεfre hč edwam. Ehč ye anigyebea a nnipa hyia a ebinom tontčn nnečma ahodoč enna ebinom nso tč. Wobetumi anya nnečma bi te se nnuaba ahodoč ne atosodee, afadee, nkuaba ne nnečma ahodoč a yεde di dwuma wč efie nyinaa bi wč hč.

Nnawčtwe awieee biara no, me ne mábusuafoč kč edwam hč kčdi edwa. Se yεreye aduru hč a, mete se adetčnfoč rebo wčn adetčnneč ho dawuro ne adetčfoč nso a wčnenam edwa no mu bagyabagya redi edwa dee εye den.

Adee a medi kan hunu wč edwam hč ye nnuaba ne atosodee a wčahyehyε no fεfεfε wč apata ahodoč mu. Nnečma no mu bi nso ne ankaa a εye de yie, kwadu a abere ne borčfere a agyegyee a εye fe. Nnobaee foforč a wčde aba edwa no mu ho hua no gyegyee edwa no mu hč nyinaa na εmaa me ho peree me se mēkč akčtotč emu dee εye me akčnnoč no bi.

Bio, yεkčnenamm sotčč ahodoč a wčtčn afadee ne nnečma ahodoč nso mu. Mehunuu hyεete, sekeete ne mponporanneč ahodoč a εye fe yie. Na εye me anigye se mēhwehwe mpaboa ahodoč a wčahyehyε no mu ahunu dee metč de akčka dee mewč dada no ho.

Yekčč so ara kyinkyinii edwam hč no, yεkčhunuu sotčč ahodoč bi a na wčtontčn nkuaba ne kčnmuadee ahodoč fεfε bi. Afei nso na εnnečma a yεde gyegye nkwardaa agorč ahodoč bi te se baaluu, buroniba ne dee εkeka ho nyinaa bi wč hč. Sedee na nkwardaa binom ani agye nnečma a wčde di agorč ahodoč a na wčahyehyε wč edwam hč no ho ye me anigye keke.

Ne korakora no, yεkčduruu beaee a wčtontčn nnečma a wčde di dwuma ahodoč wč efie. Eha yi no, na yεhunu nkukuo ne nsereba ahodoč a yεnoanoa mu wč gyaade ne samina ahodoč yεde si nnečma ne nnečma ahodoč a yεde siesie yen afiafie mu. Me maame tč adee bi a yεhia a, na me nso magye asoa.

Yεbetoa yen adesua a εfa edin ahodoč ho no so.

Edin a əkyerə ekuo

Yei nso yε edin a əgyina hə ma ekuo bi. Ekoo no bətumi ayε nneəma, mmoa anaa nnipa. Yei ho nhwesoo no mu bi ne nkukuo, esa, saka, eduro, ədəm, asafo, ekoo, sukuu, abusua, kuro ne deə ekeka ho. Edin a əkyerə ekuo biara yε baakofooo emfa ho se əgyina hə ma nnipa, nneəma anaa mmoa ahodooo bi.

Dwumadie 3

Montena baanu baanu na wəmpə edin a əkyerə ekuo ho nhwesoo enum enum nka deə yəabobo din dada no ho. Ma wəne wən mfəfəo nkyε wən mmuaee ahodooo no.

Hwε əkasamu ahodooo a εwə fam ha yi, na kyerə edin ahodooo a wəasensan aseə no mu deə yətumi kan ne deə yəntumi nkan.

- Eda mu dwumadie ahodooo akyiri no, **mməfra** no dedaa hatee.
- Hwε yie! **Asuo** no mu də.
- Na **odumgya ahyən** ne apolisifoo ahyən di santene no mu bi.
- Yəpe nsuo **ntoa** akəseə no.
- Onipa a ənoa aduane ma me no de **sradəə** papa na eto keeki no.
- **Mmarahyəbadwafəo** dodoə sen na wən ho bəhia ansa na wəatumi ahyə mmara bi?
- Mməfra dodoə no ara pε **nufosuo** gye Yaw.
- Wəde **ntwoma** na ayε nkukuo no mu dodoə no ara.
- Ofosu ne Anima tumi bə **asankuo**.
- Əbre dodoə nti, medii **twəkoleti** adaka baako.

Ne tiawatwam ne se, yətumi kyekeye edin ahodooo mu kə akuo ahodooo akəseə mmieno a enonom ne edin a yətumi kan ne edin a yəntumi nkan. Edin a yətumi kan yε edin yətumi kan no mmaako mmaako anaa yede akontabudeə toto ho a, εye yie (Se ebia. pən, atadeə, pensere, sikabətə, papa, kyiniiε, amango, ankaa, ne deə ekeka ho.). Edin a yəntumi nkan yε edin a yede ma biribi a yəkan no mmaako mmaako a εnyε yie anaa yede akontabudeə toto ho a, εnyε yie. Eho nhwesoo no mu bi ne ngo, εmo, nsuo, amannebo, ne deə ekeka ho. Ahwiedee ne edin a yənhunu nyinaa yε edin a yəntumi nkan.

MMɔAKYIRE NSƏMMISA

1. Fa wánkasa nsəmfua kyerəkyerə edin mu.
2. Yiyi dee ədidi soɔ yi mu biara ho nhwəsoo enum enum firi abasəm a əwə fam ha yi mu;
  - i. Nnipa din
  - ii. Eda a əwə nnawətwe mu din
  - iii. Beaeə pɔtee bi din
  - iv. Edin a yətumi kan

Kofi tuu ekwan kɔɔ kuro bi a na əben nákuraa. ɔkɔɔ Benada. Kuro a ɔtuu kwan kɔɔ so no ne Nkran.

Nkran ye kuro bi a ehə ye fe a adan atenten ne ntiantia ahodoɔ a əye fe wɔwɔ hɔ. Kofi ani gyee mmorosoo. Yei ne əda a edi ekan a Kofi baa kuro yi mu. ɔkɔɔ sotɔɔ kəseə bi mu kɔtotoɔ nneema bi te se baage, mpaboa , wɔɔkye, belete, hyeete ne dee ekeka ho. Na náni nhyeda nnye Nkran asetena ho esiane nneema boɔ a na əye den nti, ɔkaa ntam se ɔrentena kurom hɔ da.

3. Fa wánkasa nsəmfua kyerəkyerə edin ahodoɔ yi ase na ma emu biara ho nhwəsoo mmienu mmienu. Fa nhwəsoo no mu biara ye əkasamu tiawa mmiensa na eñe wo mfefoo nkye.
  - i. edin a yəhunu
  - ii. edin a yənhunu
  - iii. edin a yəntumi nkan
  - iv. edin a əkyerə ekuo

MMɔAKYIRE NSΞMMISA A ΣFA EDIN HO NO HO MMUAΕΣ

1. (Mmuaeε ho adwenkyerε) Edin yε ahyεnsodeε a yεde ma onipa, beaeε bi, aboa anaa adeε bi.
Yεbetumi aka sε, edin yε ahyεnsodeε a yεde ma nneεma a atwa yεn ho ahyia.
2. i. Onipa din: Kofi
ii. Eda bi a εwɔ nnawotwe mu: Benada
iii. Beaeε pɔtee bi din: Nkran
iv. Kuropɔn, akuraa, kuro, beaeε, adan, afiafie, sotɔɔ, nneεma, baage, mpaboa, wɔɔkye, bεlεte hyεεte, εboɔ
- 3 i. (Mmuaeε ho adwenkyerε) Edin a yεhunu yε edin a yetumi hunu na yεsɔ mu nso a, εyε yie.

ANAASE

Edin a yεhunu yε nneεma a εda adi wɔ anisɔɔ na yetumi nso sɔ mu ma εyε yie. Nhwεsoo; sikabɔtɔ, nnua, nwi, gyeene, akonnwa, krataa ne deε ekeka ho.

- ii. Edin a yεhunu yε nimdeeε, adwenkyerε, tebea anaa atenka.

ANAASE

Edin a yεhunu yε nneεma bi a yεmfa yen ani nhunu na yεsɔ mu nso a, εnyε yie. Nhwεsoo; boasetɔ, ɔdɔ, ayamyε, anigyeε, ne deε ekeka ho.

Edin a yεntumi nkan yε edin a yεde ma nneεma a yεkan no mmaako mmaako anaa yεde akontabudeε toto ho a, εnyε yie.

Edin a εkyerε ekuo yε edin a yεde gyina hɔ ma nnipa, nneεma ne mmoa ahodoɔ.

Seesei, woasua biribi afa edin ne edin akuo ahodoɔ ho. Afei, ma yεnsua biribi mfa edin nkyerεkyerεmu ho.

Σdeεn ne edin nkyerεkyerεmu?

Montena akuakuo na ma wɔntwεre nsemfua ahodoɔ mmiensa a wode bεkyerεkyerε saa nneεma anaa nnipa yi mu;

- Wo sukuu dan
- Wádamfo pa
- Wákonnwa/εpono
- Sedeε wo sukuu mu hɔ asetena si teε

Edin nkyerεkyerεmu ye asemfua anaa nsemfua a yede kyerεkyerε edin mu. Edin nkyerεkyerεmu ye asemfua anaa nsemfua a yede kyerεkyerε esu ahodoɔ a εwɔ onipa anaa adeε bi ho. Edin nkyerεkyerεmu ho nhwεsoo no mu bi ne ahahammono, tuntum, akokɔsradeε, fitaa, tiatia, tenten, fefe, kuhaa, kesee, ketewa, teatea, anigyeε, awerεhoɔ, nyansa, nokore, ne deε ekeka ho. Deε ɛdidi soɔ yi ye akwan ahodoɔ a wɔafa so de edin nkyerεkyerεmu adi dwuma ho nhwεsoo.

- i. Mεpε efie ***dada***.
- ii. Abarimaa no ye ***tenten*** enna ɔye ***teatea***.
- iii. Akua ye ***onyansafɔɔ*** sene ne nuabarima no.

Okasamu (i) mu no, asemfua *dada* no kyerεkyerε efie pɔtee a ɔkasafɔɔ no pε. Okasamu (ii) mu no, nsemfua *tenten* ne *teatea* no kyerεkyerε sedeε abarimaa no bɔbea si teε. Okasamu (iii) mu no nso, yede asemfua *onyansafɔɔ* no ye ntotoho wɔ Akua ne ne nuabarima ntam de hunu wɔn mu deε ɔnim nyansa.

Edin nkyerεkyerεmu ahodoɔ

Edin nkyerεkyerεmu gu ahodoɔ nanso emu deε wobεsua εho adeε no na ɛdidi soɔ yi;

- Oyikyere nkyerεkyerεmu
- Akontabudeε nkyerεkyerεmu
- Sukyere nkyerεkyerεmu
- Ntotoho nkyerεkyerεmu

εha yi no, wode oyikyere nkyerεkyerεmu (yi, no, yeinom, enonom) di dwuma se nkyerεkyerεmu εfiri se eka biribi pɔtee fa adeε a ekasa fa ho no ho de yi no kyerε. Hwε nhwεsoo a εwɔ aseε ha yi:

- a. Kaa yi ye mono.
- b. Afie *yeinom* ye maame no dea.
- c. Mpaboa *no* ye me papa dea.

- d. Akua retɔ kaa *yeinom*.

Ntotoho nkyerɛkyerɛmu

Yenam yei so de nnipa anaa nneɛma mmienu bi toto ho. Saa ntotoho nkyerɛkyerɛmu yi ho nhwɛsɔɔ no mu bi ne ketewa sene, tenten kyɛn, kɛsɛɛ sene, tuntum kyɛn, kɔkɔɔ sene, gramoo sene, ne dee ekeka ho. Yede ntotoho nkyerɛkyerɛmu ho nhwɛsɔɔ adi dwuma wɔ ɔkasamu ahodɔɔ a ɛdidi soɔ yi mu:

- a. Aduane yi ye *fo sene* nkyene.
- b. Amma ye *onyansafɔɔ kyɛn* Kofi.
- c. Kaa no ye *fitaa sene* sakere no.
- d. Dua no ye *tenten kyɛn* ɛdan no.

Akontabudeɛ nkyerɛkyerɛmu

Edin nkyerɛkyerɛmu yeinom kasa fa nnipa anaa nneɛma bi dodoɔ ho. Akontabudeɛ nkyerɛkyerɛmu ye nkyerɛkyerɛmu adwuma ɛfiri se ɛka biribi fa nnipa anaa nneɛma bi dodoɔ pɔtee ho. Hwɛ nhwɛsɔɔ a ɛdidi soɔ yi:

- a. Metɔɔ apono *mmiensa* wɔ edwam hɔ.
- b. ɔnoaa nkosua *mmienu* maa me.
- c. ɔhia asikyire nnaka *nkron*.
- d. Yewɔ sumiiɛ *baako* wɔ yɛn dan mu.

Sukyerɛ nkyerɛkyerɛmu

Sukyerɛ nkyerɛkyerɛmu ye nkyerɛkyerɛmu a ɛka biribi fa edin bi su anaa ne tebea ho. Sukyerɛ nkyerɛkyerɛmu taa da adi wɔ ɔkasamu mu sene nkyerɛkyerɛmu nkaeɛ no. Hwɛ nhwɛsɔɔ a ɛwɔ fam ha yi:

- a. Kaa no ye *dada*.
- b. Mewɔ nwoma *ketewa*.
- c. Aduane no ye *akɔnnɔ*.
- d. Mehunuu kaa *kɛsɛɛ* wɔ kurom.

Dwumadie

1. San kɔhwɛ nsɛmfua a wohunu wɔ adesua yi ahyeaseɛ no mu. Kyekyɛ nsɛmfua no mu kɔ oyikyerɛ, akontabudeɛ anaa sukyerɛ nkyerɛkyerɛmu mu. Fa edin nkyerɛkyerɛmu ahodɔɔ no mu biara ho nhwɛsɔɔ no bi ka ho.
2. Kenkan abasɛm a ɛwɔ fam hɔ no na hwehwɛ edin nkyerɛkyerɛmu ahodɔɔ a ɛwowom no. Kyekyɛ edin nkyerɛkyerɛmu a woahunu no mu kɔ

oyikyerε, akontabudeε ne sukyerε nkyerεkyerεmu mu na wone wáfεfоo nkyε.

Ansa na akoko rebɔn ne mprensa soɔ saa anɔpa no, na nnipa a wɔcɔ kuro kumaa Alata mu no akɔbɔ dɔmpem retwen ɔhene no. Na adehyee no nyinaa furafura afadeε fitaa.

Na wɔde ntoma fitaa abobo wɔn nsa a wɔnhyehye mpaboa.

Na wɔahyia hɔ rebεyi wɔn ɔhene no aye. Abakɔsem kyere se, tete hɔ no, ɔhene a ɔte akonnwa so seesei no nana bi yεε adeε nwanwasoo bi de boaa nnipa a wɔcɔ kuro kumaa no mu. ɔtwitwa gyee wɔn wɔ bere a awia ketekete bi wɔn mfuo nyinaa hyehyeee maa ɛkɔm kesee a ɛkum ɔkɔtɔ too anwea pradadaa soɔ te sii kuro kumaa no mu. ɛkɔm dee nnipa a na wɔcɔ kuro kumaa no mu maa wɔtotɔ baha a wɔn anidasoo nyinaa saεε.

Saa ɔhene yi nana no na ɔkɔfaa aduane a εnyε kumaa firii n'afuom de maa nnipa a na wɔcɔ kuro kumaa no mu diiε. Saa adeε no nti, kuromma no sii no ɔhene de hyεε no animuonyam. Afe biara mu no, na wɔkɔsra no de kyere wɔn anissɔ wɔ adeε kesee a ɔye maa wɔn no ho.

Sedeε εda adi wɔ nhwεsoo ahodoɔ a εwoωɔ fam hɔ no, sukyerε nkyerεkyerεmu no tumi ba edin no akyi wɔ nkasaεε no mu wɔ bere a εtøa adeyε “yε” so.

- a. Efie no yε ketewa.
- b. Woɔkye a εbɔ wo no yε fε.
- c. Amango a woredi no yε kɔkɔɔ.
- d. Dua a mehunuie no yε tenten.

Saa sukyerε nkyerεkyerεmu yi nso tumi ba edin a εkyerεkyerε mu no akyiri pεε. Borøfo Kasa mu no, εba edin no anim nanso Asante Twi mu deε, εba edin a εkyerεkyerε mu no **akyi** sedeε yεhunu no wɔ nhwεsoo a εwoωɔ fam ha yi mu no:

- a. Efie ketewa no nie.
- b. Mehunuu dua tenten wɔ hɔ.
- c. Me maame tɔɔ woɔkye fεεfε maa me.
- d. Yεdi amango kɔkɔɔ da biara.

MMɔAKYIRE NSɛMMISA

1. Kyekyε edin nkyerεkyerεmu a εwɔ fam hɔ no mu kɔ nkyerεkyerεmu akuo ahodoɔ no mu na wone wáfεfɔɔ nkyε wo mmuaεε no. Ekuo biara nkyerεkyerε senti a wɔyεε wɔn mmuaεε no saa.
  - i. ahoɔfε
  - ii. tenten
  - iii. dε
  - iv. akɔnnɔ
  - v. εfa
  - vi. kɔkɔɔ
  - vii. atirimuɔden
  - viii. bruu
  - ix. denden
  - x. εno
  - xi. saa
  - xii. mmiɛnsa
  - xiii. bi
2. Kenkan abasɛm yi yie na bua nsem̄misa a εdidi soɔ no.
  - i. Kyerekyere edin nkyerεkyerεmu a εwɔwɔ abasɛm no mu nyinaa.
  - ii. Kyekyε edin nkyerεkyerεmu a woahunu no mu kɔ nákuo ahodoɔ no mu.
  - iii. Fa akuo ahodoɔ no mu biara ho nhwɛsɔɔ enum enum yε ɔkasamu.
John tuu kwan kɔsraa ne nuabarima panin wɔ kuro kεsεε mu dee edi kan koraa. Ebere a ɔsi firii lɔɔre mu no, sεdee na kuro no mu ye fε no maa n'ani gyee yie pa ara. ɔhyεε aseε hwεε adan ateten, akwan fεfε ne sεdee nnipa si redi akɔneaba no. Dee John hunuiε no maa ne were firii sε ɔbefrε ne nuabarima panin no ama no abεfa no afiri ahyengyinabea hɔ akɔ efie. Prekope, n'ani baa ne ho so maa ɔyii náhomatonomfɔɔ dada firii ne baage tuntum mu de hyεε aseε free ne nuabarima no. ɔkaee Immediately, he remembered, John pulled his old phone from his black

bag and began to call his brother. Ansa na ne fre no bekɔ awieee no, kaa fitaa bi begyinaa beaee a na John gyina hɔ baabi. John nwenweneεε, buεε kaa no pono a εdi kan no εnna oteneaa mu. Esiane se na εfiri dee John gyina hɔ rekɔ baabi a ne nuabarima panin no tee ye basafa dunum pe nti no, ankyere koraa na wɔn baanu duruu efie. John gyee náhome wieee no, wɔde aduane akɔnnɔ-akɔnnɔ bi bεmaa no akwaaba.

ɛdeɛn ne adeyɛ?

ɛdeɛn na woyɛɛ no anɔpa yi? Tweretwɛrɛ dee woyɛɛ no nyinaa.

ɛdeɛn na wosusu fa nneɛma ahodoo a wosua wɔ wo sukuu mu no ho? Tweretwɛrɛ wo nsusuiɛ no nyinaa.

Hyɛ no nso sɛ, wo ne wáfɛfɔo bɛkyɛ wo nsusuiɛ ahodoo no.

Adeyɛ ye asemfua anaa nsɛmfua a ɛkyerɛ dee ɔyɛfɔo bi reye. Adeyɛ san tumi ye asemfua anaa nsɛmfua a ɛkyerɛ tebea a ɔyɛfɔo bi wom (sɛ ebia; tu, so, ware, nyini, hua, di, dɔ, si, som, hwɛ, hunu, pɛ, ne dee ɛkeka ho).

Adeyɛ tumi ba ɔkasamu mu a ɛwɔ ɔyɛtia anaa enni ɔyɛtia mu. Yetumi kyekeyɛ adeyɛ mu nya fa-ɔyɛtia, amfa-ɔyɛtia ne fa-ɔyɛtia mmienu.

Fa-ɔyɛtia

Fa-ɔyɛtia ye adeyɛ a ɛfa edin a ɛdi dwuma sɛ ɔyɛtia di nákyi wɔ ɔkasamu mu. Yei ho nhwɛsɔɔ no mu bi ne noa, nom, ka, sa, di, twere, boro, ne dee ɛkeka ho. Echo nhwɛsɔɔ no bi na yɛde aye ɔkasamu wɔ fam ha yi:

1. ɔkyerɛkyerɛfɔo no *noaa* ɛmo.
2. Adesuafoɔ no *saa* nsuo.
3. Kofi ne Adwoa *di* fufuo.
4. Akwadaa *tɔɔ* nnuaba.
5. Akwantufoɔ no *foroo* kaa no.

Nsɛmfua a yeakyeakyea no wɔ ɔkasamu no mu nyinaa ye fa-ɔyɛtia. ɔyɛtia ahodoo no nyinaa ba adeyɛ no akyi. Nhwɛsɔɔ 1 mu no, ɔyɛtia a ɛwom no ne ɛmo, enna nhwɛsɔɔ (5) mu no, ɔyɛtia a ɛwɔ mu no ne kaa.

Amfa-ɔyɛtia

Yei nso ye adeyɛ a edin a ɛdi nákyi no nni dwuma sɛ ɔyɛtia – saa adeyɛ yi nhia ɔyɛtia ansa na nteaseɛ ada adi wɔ ɔkasamu mu. Asemfua anaa nsɛmfua a ɛdi saa adeyɛ yi akyi no taa ye ɔkyerɛfɔo anaa adeyɛ boafɔo. Saa adeyɛ yi ho nhwɛsɔɔ no mu bi ne firi, kɔ, te, nante, su, wu, da, didi, kasa, sa, hram, nyini, ne dee ɛkeka ho. Echo nhwɛsɔɔ no mu bi na ɛwɔ fam ha yi:

1. Abarimaa no *hram* anɔpa biara.
2. Anomaa no *tu* ntɛmntɛm.
3. Osuani no *firi* Asuoho-Ankaase.

Adeyε a yεakyeakyea no wɔ ɔkasamu no mu nyinaa yε amfa-ɔyetia. Nhwεsɔɔ 1, 2 ne 3 mu no, nsɛmfua a εba saa adeyε no mu biara akyi no yε ɔkyerεfɔɔ na εnyε ɔyetia.

Adesua a εfa ɔkyerεfɔɔ ho no bεba akyire yi.

Fa-ɔyetia mmienu.

Fa-ɔyetia mmienu yε adeyε a εfa edin mmienu a baako di dwuma sε ɔyetia na baako nso di dwuma sε ɔgyefoɔ. ɔyetia no ne edin anaa dinnsiananmu a ɔyefoɔ no dwumadie ho nsunsuansɔɔ kɔ ne so. Bio, ɔgyefoɔ no ne edin anaa dinnsiananmu a εgye adeε a ɔyefoɔ no de ma no. Fa-ɔyetia mmienu ho nhwεsɔɔ no mu bi ne *ma*, *kyε*, *twere*, *ne* dee εkeka ho. Eho nhwεsɔɔ na εwɔ fam ha yi:

1. Awofɔɔ no *maa* akwadaa no paanoo.
2. ɔkyerεkyerεfɔɔ *kyε* adesuafoɔ no sika.
3. Ofosu twereε *Barima* Kyei krataa.
4. ɔbaa no *kyεε* nádamfo no mpaboa
5. Akosua *ma* Amma aduane.

Nhwεsɔɔ 1 mu no, ɔgyefoɔ no ne *akwadaa* enna ɔyetia no nso ne *paanoo*. Nhwεsɔɔ 4 mu no, ɔgyefoɔ no ne *adesuafoɔ* enna ɔyetia no yε *sika*.

Dwumadie 1

1. Edeεn ne adeyε? Fa wánkasa nsɛmfua kyerεkyere mu.
2. Kyerεkyere adeyε akuo ahodoɔ mmiensa no mu biara mu tiawa.
3. Kyekyε adeyε a εdidi soɔ yi mu kɔ fa-ɔyetia, amfa-ɔyetia ne fa-ɔyetia mmienu mu wɔ berε a wode (✓) rehyehyε adaka a εfata mu:

Adeyε	Fa-ɔyetia	Amfa-ɔyetia	Fa-ɔyetia mmienu
bu	✓		
ma			✓
sese			
to			

Adeyε	Fa-ɔyεtia	Amfa-ɔyεtia	Fa-ɔyεtia mmienu
kenkan			
sa			
nante			
kyε			
twere			
pia			
hram			

Dwumadie 2

Wo ne wo yonko nkenkan abasem a εwɔ fam hɔ no. Hwehwε adeye a εwɔ mu no nyinaa na kyekyε mu kɔ fa-ɔyεtia, amfa-ɔyεtia ne fa-ɔyεtia mmienu. Sε mowie a, monka mmom mfa adeye a moahunu no mu bεyε enum nyε ɔkasamu. Sε ebia, *Anka na mepe se mesua adee kyεre*.

Na εkwan a εfiri asuo no agya de rekɔ n'agya no mmoro basafa aduonum, nanso anka na mepe se meboroo asuo a emu dɔ na ani ye korɔgyee bεyε kwansini baako anaa dee εboro saa. Na ɔsusu se adenkyεm wɔ asuo no mu.

Meyεε krado se meresi asuo no mu no, mede me etuo hyεε m'anom kaa me se sii so bɔɔ mpaεε te sii nsuo a atεkyε wom no mu. Meboroo te se obi a ɔresua asudwareε foforɔ. Na asorɔkye no ano nyε den saa εnna na nsuo no mu ayε dedεdedεe kakra nanso na hu aka no, εno nti na ɔntumi mmoro asuo no nkɔ ntεm.

Oboroo asuo no duruu mfimfini no, mpofrem na ɔhunuu se asuo no mu ayε tia. εnam so maa me koko kɔtwii atεkyε-kokoo bi wɔ asuo no mu. Na mesusu se εyε ɔdεnkyεm, εbaa saa no, etuo no gye firii m'ano.

Menantee asuo no mu basafa kakra na mekɔpuee beaεε a εhɔ dɔ bio. M'ani baa me ho so no, na maduru asuo no agya. Mede ahopopoo foro kɔ asuo no kokoo so. Metumi twaa asuo no dee nanso na mahwere m'akodeε.

ɛdeɛn ne ɔkyerɛfɔɔ?

Hwɛ mfonini a ɛwɔ fam hɔ no. Sen na wɔresi tu mmirika no? Eyɛ ɛda no mu ɛberɛ bɛn? Beaeɛ bɛn na dwumadie no rekɔ soɔ? Aden nti na saa dwumadie no rekɔ soɔ?

ɔkyerɛfɔɔ ye asemfua anaa nsemfua a ɛkyerɛkyere adeye mu wɔ ɔkasamu mu. ɔkyerɛfɔɔ tumi san kyerekyere ɔkyerɛfɔɔ foforɔ mu. Dwene sèdèe wosi nante kɔɔ sukuu ɛnnɛ no ho, na eyɛ bree, ntɛm anaa ntɛm ntɛm? Ebetumi aba se wonantee ntɛm ntɛm kɔɔ sukuu. Asemfua *ntɛm ntɛm* no kyerekyere sèdèe wosi nante kɔɔ sukuu faeɛ ne saa nti, eyɛ ɔkyerɛfɔɔ. ɔkyerɛfɔɔ nkyekyemū ahodoɔ no gyina sèdèe ɛsi kyerekyere adeye a ɛkyerɛkyere mu no so. Nkyekyemū ahodoɔ nonom ne: yeba kyerefɔɔ, beaeɛ kyerefɔɔ, ɛberɛ kyerefɔɔ, dodoɔ kyerefɔɔ, anoɔden kyerefɔɔ ne ampayɛ/akyinnyegyee kyerefɔɔ.

Yeba kyerefɔɔ

Saa ɔkyerɛfɔɔ yi kyerekyere ɛkwan a ɔyefɔɔ no fa so yɛ biribi anaa sèdèe dwumadie bi si kɔ so fa mu. Eho nhwesoo na ɛdidi soɔ yi:

1. Osuani no nantee *ntɛm ntɛm* kɔɔ sukuu.
2. Bɔɔlobɔfɔɔ no bɔɔ bɔɔlo no *bree*.
3. Adwontofɔɔ no too dwom no *bɔkɔɔ*.
4. Anomaa no tuu *ɔshareso*.

Beaeε kyerεfօ

Beaeε kyerεfօ ka biribi fa beaeε pօtee a dwumadie bi kօ so anaa ɔyεfօ bi ye biribi ho. Eho nhwesօ no mu bi na ɛdidi soo yi:

1. Adesuafo no gyinagyina *abɔnten*.
2. Kwasi ne Adwoa Badu reda wօ *aborosan no so*.
3. Adesuafo no toto nkrataa gugu *baabiara*.
4. Adwoa Badu firi *Asankragwa*.

Eberε kyerεfօ

Eberε kyerεfօ nso ka biribi fa eberε pօtee a dwumadie bi kօ so anaa eberε pօtee bi a ɔyεfօ bi ye biribi ho. Eho nhwesօ wօ ɔkasamu mu na ɛdidi soo yi:

1. Adesuafo no twereε səhwε no *nnora*.
2. *Enne*, yεbedi yen awiabere aduane wօ adwuma mu.
3. Yεbeε nyiamu *anɔpa nnɔnkron*.

Dodoε kyerεfօ

Yei nso kyerε mpεn dodoε a dwumadie bi kօ soo anaa mpεn dodoε a ɔyεfօ bi ye adwuma bi. Saa ɔkyerεfօ yi tumi di ɔkasamu anim anaa akyi nanso ɔkyerεfօ ahodoε no mu kakra bi na ɛtumi di ɔkasamu anim, mfimfini anaa akyire. Dodoε kyerεfօ ho nhwesօ no mu bi ne afeafe, mprenu, mprensa, prekope, da, eberε biara, nnawɔtwe-nnawɔtwe, da biara ne dee ɛkeka ho. Eho nhwesօ no mu bi na ɛdidi soo yi:

1. Wəhyε fa *afeafe*.
2. *Da biara*, yedidi
3. Yεnkօ hօ *da*.
4. Wəhyε nkwardaa nkuran sε wəntwitwi wօn se *eberε biara*.
5. Meba ha *nnawɔtwe-nnawɔtwe*.

ɔkasamu a εwoωɔ εsoro hօ no mu no, dodoε kyerεfօ a εwoωɔ mu nonom ne *afeafe*, *da biara*, *da*, *eberε biara* enna *nnawɔtwe-nnawɔtwe*. Nhwesօ (2) mu no, ɔkyerεfօ *Da biara* di ɔkasamu no anim. Nhwesօ (5) mu no nso, ɔkyerεfօ *nnawɔtwe-nnawɔtwe* di ɔkasamu no akyi.

Anoɔden kyerεfօ

Saa ɔkyerεfօ yi ye asemfua anaa nsəmfua a ɛkyerεkyerε adeye anaa ɔkyerεfօ foforɔ bi mu de kyerε sədeε dwumadie bi ano den si tee anaa sədeε ɔyεfօ bi dwumadie ano den si tee. Eho nhwesօ no mu bi ne yie, pa ara, pasaa, dwerεbee,

se, dodo, defedefe, ne dee ekeka ho. Echo nhwesoo no mu bi na ɛdidi so wɔ fam hɔ no:

1. Maame no kasa *dodo*.
2. Wɔpraa ɛdan no mu *yie*.
3. Na ne mmɔdemmɔ no sɔ ani se.
4. Ababaawa no yee aberantee no *defedefe*.

Ampayɛ/Akyinnyegyeɛ

Saa ɔkyerɛfɔɔ yi ka biribi fa dwumadie bi a ɛnsi pi anaa ɔyɛfɔɔ bi a nádwene ye no ntanta wɔ dwumadie bi ho. Echo nhwesoo no bi ne ebia, dabre, gyama, sesee, ne dee ekeka ho. Echo nhwesoo wɔ ɔkasamu mu na ɛdidi so wɔ fam ha yi:

1. *Ebia* Barima Kyei bɛkɔ Asuoho-Ankaase.
2. *Dabre* wadi nkonim wɔ sɔhwɛ no mu.
3. *Gyama* Adwoa Badu wɔ efie.
4. *Sesee* ekɔm nne Ofosu ne Anima.

Dwumadie 1

San dwene dwumadie a ɛdi kan wɔ adesua no mu no ho. Wobetumi anya ɔkyerɛfɔɔ ahodoɔ akyerɛkyere dwumadie ahodoɔ a ɛrekɔ so wɔ mfonini no mu mu. Gyina ɔkyerɛfɔɔ akuo a woasua no so na kyekye ɔkyerɛfɔɔ ahodoɔ a wohunuɛ no mu. Afei montena baanu baanu na momfa ɔkyerɛfɔɔ no nyɛ ɔkasamu enum mfa dwumadie a ɛrekɔ so wɔ mfonini no mu no ho.

Dwumadie 2

1. Kyerɛkyere twaka a ɛda ɔkyerɛfɔɔ ne adeyɛ ntam na wo ne wo afɛfɔɔ nkyɛ wo mmuaɛɛ no.
2. Kyerɛkyere ɔkyerɛfɔɔ akuo ahodoɔ no mu na ma emu biara ho nhwesoo mmiɛnsa mmiɛnsa.
3. Fa akuo no mu biara ho nhwesoo mmienu mmienu ye ɔkasamu.
4. Kyekye ɔkyerɛfɔɔ ahodoɔ a ɛdidi soɔ yi mu kɔ ɔkyerɛfɔɔ akuo a woasua no mu na kyere senti a woyɛɛ no saa.
  - i. ntɛmntɛm
  - ii. yie

- iii.** bree
- iv.** nnora
- v.** da
- vi.** se
- vii.** afeafe
- viii.** dodo
- ix.** defedefef
- x.** anɔpa

Dwumadie 3

Hwehwe ɔkasamu ahodoɔ no mu na kyere ɔkyerɛfɔɔ ahodoɔ a wɔde adi dwuma wɔ emu biara mu. Afei, yi yi ɔkyerɛfɔɔ enum anaa dee eborɔ saa firi ɔkyerɛfɔɔ ahodoɔ a wohunuiɛ no mu na wo ne wáfɛfɔɔ nkye adwene wɔ ho.

1. Adesuafoɔ no de wɔn adwenkyere to dwa da biara.
2. Ahomatonomfoɔ no kɔ so frɛ eberɛ biara.
3. Nnipa no nyinaa kɔ abɔnten.
4. Mate abasɛm no pɛn.
5. Gyama ɔnnim no.
6. Woreka lɔɔre no basabasa.
7. Da biara, meyɛ dee metumi.
8. Ebia na ɔreka nokore.
9. Yɛpɛɛ ɔhaw no pomasibɛ ntɛm.
10. Aberewa no kasa dodo.
11. Nkwadaa no di agorɔ pa ara.
12. Adɛn nti na woda so wɔ hɔ?
13. Wɔhyɛ fa afeafe.
14. Menhyiaa bi da.
15. ɔponkɔ no tu mmirika bubububu.

MMɔAKYIRE NSɛMMISA

ɔfa A: Adeyε

1. Nsonsonoeε bɛn na εda adeyε a εkyere dwumadie ne deε εkyere tebea ntam?
2. Hwehwε adeyε a εwɔ abasɛm a εwɔ fam hɔ no mu nyinaa na fa wo mmuaεε no toto wáfεfɔɔ deε ho:

Mekɔɔ mpoano no, metuu mmirika, mehuriie enna mesaa wɔ epo asorɔkyee no mu. Owia no bɔɔ pa ara maa me ho woεε na me ho sisii me ho so. Meboroo epo nsuo no bobɔɔ bi guie, enna medii agoro wom wɔ bere a na mede anigyeε renwenwene. Asunoma no tu faa ewiem, na wɔcsu bɔɔ wɔn ntaban mu papapapa. Meboaboa mpoano anwea ano maa εyee esie tenten na mede mpoano aboɔ ne nwatonturowa siesiee ho fεfεfε. Eda no kɔɔ nánim no, metuu mpasa de faa epo no ano na mehunuu nneεma bi a na asuma a me were remfiri εho asem da biara da.

3. Kyekyε adeyε a wohunuu wɔ abasɛm a εwɔ esoro hɔ no mu kɔ adeyε akuo mmiensa a woasua ho adeε no mu.

ɔfa B: ɔkyerεfɔɔ

1. Twεrε dwuma ahodoɔ bi a wotaa di no da biara na kyεrεkyεrε εkwan a wofa so di no, εberε korɔ pɔtee a wodi no, beaeε pɔtee a wodi no ne senti a wodi saa dwuma ahodoɔ no kyεrε wáfεfɔɔ.
2. Twεrε ɔkyerεfɔɔ ahodoɔ a wáfεfɔɔ de dii dwuma no na kyekyε mu kɔ ɔkyerεfɔɔ akuo no mu.
3. Fa nsɛmfua bεyε aduonum (50) twεrε abasɛm fa ewiem nsakraεε ne nnipa a wɔtete wo mpɔtam hɔ no ho. Fa ɔkyerεfɔɔ edu (10) anaa deε εboro saa di dwuma wɔ wábasɛm no mu.

EXTENDED READING

Adomako, K., Odoom, J. and Sackitey, M. (2023). *Akan kasa nhyehyee wɔ Asante Twi mu*. Adonai Publications Limited (Topic on verbs, nouns and adjectives)

Amegashie, S.K. (2004). *Evegbe nɔɔylɔ*. Victus Printing Services.

Fromkin ,V. & Rodman, R. & Hyams, N. (2007). *Introduction to Language* (Eighth edition). Thomson Wadsworth. (topic on verbs, adverbs, nouns and adjectives)

Joshi, M. (2021). *Nouns in the English Language: Types and examples*. Manik Joshi. (Topic on nouns)

Thakur, D. (1998). *Linguistics simplified: Syntax*. Bharati Bhawan. (open word class which are nouns adjectives, verbs and adverbs)

REFERENCES

Haspelmath, M. (2001). Word classes and parts of speech. In *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences* (pp16538-16545). Doi:10.1016/Bo-08-043076-7/02959-4

Lier, E. V. (2024). *The Oxford Handbook of Word Classes*. Oxford University Press.

Miguel, J. M. G. (2015). *Transitivity and word classes*. <https://doi.org/10.1075/ivitra.9.13gar>

Premeh, A. A. (2021). *Asante Twi Nyansapo*. Premesco Publications.

Simone, R. & Masini, F. (eds). (2014). *Word classes (Current Issues in Linguistic Theory)*. John Benjamins Publishing Company.

ACKNOWLEDGEMENTS

Ghana Education
Service (GES)

